

Р Е Ц Е Н З И Я

от проф. дн Николай Папучиев, СУ „Св. Климент Охридски“

за дисертационния труд „Традиции и практики, свързани с гробниците на праведните от гледна точка на юдаизма и исляма“ / *Traditions and practices around the tombs of the Just from the point of view of Judaism and Islam*

за придобиване на научната и образователна степен „Доктор“
научна област *2.1 Филология*
научна специалност *Фолклористика и етнология*

Докторант: Мохамад Моса Фокара/ Mohammad Mosa Foqara

Научен ръководител: проф. Милена Беновска

1. Научни достижения на дисертационния труд

Представеното за защита дисертационно изследване се състои от 3 основни глави, уводна и заключителна части. Общият обем е 172 стандартни страници, с което изложението – по отношение на обема и структурата си – изпълнява всички формални изисквания за такъв тип научен текст.

Още в началото на представянето трябва да се посочи, че работата представлява кохерентно и логически свързано цялостно изследване, основаващо се на прилагането на количествени и качествени методи за провеждане на антропологическо изследване. Проведени са множество интервюта и теренни наблюдения от страна на изследователя. Освен това, направените изводи се базират и на множество проведени анкети с поклонници от двете основно проучвани изповедания – юдаизъм и ислям, данните от които са добросъвестно обобщени. Това е важен факт, който на

свой ред допълнително допринася за увеличаване на научната достоверност на аналитичните заключения.

Методологията на проучването и приложеният изследователски инструментариум са представени изключително детайлно в уводната част на дисертацията. Основната цел е да се разкрият нагласите на вярващите, които се отправят на поклонение – измеренията на личната мотивация, разгледана в контекста на колективната вяра и организиращите я свети места. Количествените данни – за които вече стана дума – се базират на събрани от 600 респонденти отговори. Статистическата информация показва, че 53% от тях са жени, 81.5% от ангажираните в анкетата живеят в Израел, 12% са живели там повече от 20 години, докато 6% са пребивавали в страната за период по-кратък от 20 години. Основната част от респондентите са млади хора – над 80% са във възрастовата група между 17 и 35 години. Едва 17.8% са над 35-годишна възраст. Данните са класифицирани и в други кластърни – сред които броя на включените в домакинствата им лица, религиозни и нерелигиозни, сефаради и ашкенази (ешкенази). Цялата информация е нагледно представена в диаграми, което се допълва и от методологията на анкетните карти, както и съдържанието им, представено в приложната част в края на изложението. Подборът на изследователски инструментариум, както и цялостната методология на проучването са апробирани изключително успешно, съдейки по обема на събраните количествени данни, осъществените анализи върху събраните с помощта на качествените методи и изследователските наблюдения материали.

Първа глава на работата е със заглавие „**Гробницата като свято място**“ / *The tomb as a sacred place*. Изложението в нея е организирано в няколко по-малки части, в които проблемът за *святото място* в религията е разгледан в антропологичен контекст в стремежа да се изяснят неговите функции за вярващите. В тази връзка са и редицата препратки и аналогии, отнасящи се до монотеистичните световни религии, както и изясняването

на ключови за работата концепти, свързани със светостта изобщо. От гробовете на покойни предци до гробниците на светци или дълбоко и масово почитани религиозни водачи, мястото, където е положено тялото – или се смята, че е било положено, се превръща в ключов топос на колективната вяра и организираното съобразно нея земно пространство. Наред с важния антропологичен прочит в тази част на работата са привездани и редица исторически и археологически данни, свързани както с развитието на религиозните доктрини и отношението им към смъртта, така и с трансмисията на знаци от различни символни системи. По този начин се представя в историческа перспектива формирането на отношенията на общността към паметта за своето минало, избраничеството и представите за святост. Като приносна за тази част на работата може да се изтъкне представянето на спецификите на светите места за юдеите в отличие от култовите средища за почитане на християнските светци или мюсюлманските свети места. Трябва да се изтъкне, че допълнителната информация и привездането на по-богата библиографска справка по въпроса би придала допълнителна аргументация на част от наблюденията. С оглед на целите на проучването обаче, е необходимо да се посочи прецизното обобщение на въпроса за истината, праведния живот и справедливостта при юдеите и мюсюлманите. Този тип добродетели, които вярващият трябва да изгради в себе си, са основополагащи за неговото приближаване към Бога. Поради това сакрализацията на мъртвите водачи е предположена именно от притежаването им приживе на тези качества, което ги прави изключителни за общността и засилва вярата в тяхната божествена избраност и посоченост. Справедливостта е основна характеристика на Бога и Той е крайният и последен съдник на човешките дела. Човекът също трябва да се стреми да бъде справедлив в живота си на земята сред другите, което включва и раздаване на наказания за извършени прегрешения спрямо вярата и хората.

Втора глава на работата „*Ритуали на гробниците на праведните в юдаизма и исляма*“ / *Rituals of the tombs of the Just in Judaism and Islam* е свързана с представяне и анализ на ролята на отделните ритуали, осъществявани от вярващите от двете религии. Това е частта, която съдържа в себе си смисловия център на дисертацията и представлява нейно концептуално ядро. Във фокуса на проучването е формираният през вековете феномен на поклонничеството, свързано със свети места за едни или други конфесии. Теоретичните постановки кореспондират с базови за антропологичните изследвания трудове върху поклонничеството. Сред достоинства на работата е фактът, че те не са безкритично изброявани и цитирани, а са привлечени в диалогичен режим на анализ, предположен от водещата теза на работата. Обстоятелство, което разкрива в дълбочина проучвателските възможности на Мохаммад Фокара, в резултат на което е реализиран още един от ключовите приносни моменти за работата – а именно – да се разгледа поклонничеството като елемент на богопочитане в различни културни общности и конфесионални групи. Конкретизирано спрямо изследователския проблем, гробниците на справедливите имат свои специфики, що се отнася до поклонническите практики, надлежно изведени в работата. На първо място – напълно в традицията на анализите на Дюркейм – става дума за създаване и укрепване на общностни връзки. От особена важност в тази връзка е заключението, че мотивите за масовите посещения на гробниците от този тип са в еднозначна кореспонденция с онези, които предполагат посещенията на семейно-родовите гробници и гробове. На следващо място е желанието да се осъществи връзка със света на духовното – при това през молитвите към Бог за помощ и подкрепа. Анализът на връзката между семейно-родовата памет и почитта към сакралното е важен компонент в аналитично-проучвателската работа, тъй като представя ключови компоненти от общностното мислене за сакрализирането на пространството – от една страна – и – от друга – за комплементарната символна натовареност на родствените отношения. Тази

концептуална база е развита в първа глава на изложението и намира своята пълна аналитична осъщественост във втора и трета част на работата.

В режим на детайлно и коректно описание са представени приликите и разликите, които се наблюдават при поклонничеството при двете конфесионални общности. В рамките на ритуала – евреите, които посещават гробниците на идеализирани от тях фигури, чиито мощи са своеобразно проявление на Божествения дух – изпълняват песни, пишат стихове, молят се и палят свещи, записват на лист молби и желаниа и ги поставят в гробницата. В тази част на работата – макар и накратко – са маркирани напреженията между вярващи и невярващи, доколкото този тип поклонничество има своите духовни измерения и дали не става дума за практики, които не се радват на одобрението на Бога. Тук също така са описани и светите места според начина им на възникване (в отделните исторически периоди), според убежденията на вярващите, както и различните практики (15 на брой), извършвани от поклонниците (стр. 60–63).

Мюсюлманите на свой ред, в рамките на поклонническите ритуали и процесии, изпълняват практики, които са много подобни до тези на евреите (стр. 75 и следващите), но в същото време са и в значителна степен усложнени. Фактор за това са различните религиозни напрежения при тълкуването на верски въпроси, езическо наследство, както и това от християнството и юдаизма, различни исторически събития, повлияли върху формирането на религиозни представи за света и вселената. Обект на култ и поклонничеството са исторически лица, библейски персонажи и фигури от Корана. В синхрон с извършваните от евреите практики са изведени и 11 такива, които изпълняват мюсюлманите на светите за тях гробници по време на индивидуално или групово поклонничество.

Трябва да се изтъкне още един важен маркер, която работата в тази си част притежава. Става дума за употребата на понятия – в това число и религиозни – които докторантът добросъвестно привежда, без да се опитва да ги превежда в чужди за тяхната употреба теоретизирани конструкти.

Напротив, техният „превод“ се осъществява описателно, при това чрез посочване на мястото им в конкретния ритуално-обряден контекст, което демонстрира пълния респект към хората, за които този поклонничество е важно.

Голяма част от представените във втора глава наблюдения са продължени и в трета **„Съвременният култ и свързаните с него поклоннически практики, свързани с гробниците на праведните сред евреите и мюсюлманите в Израел: теренни наблюдения и изследвания“ / Contemporary worship and related pilgrimage practices related to the tombs of the Just among Jews and Muslims in Israel: field observation and research finding.** В тази част обаче направените в предходните теоретични наблюдения са допълнени и илюстрирани от извършените от Мохаммад Фокара теренни проучвания. Резултатите от направените анкети и полеви бележки на докторанта показват, че евреите посещават по-често от мюсюлманите местата за поклонение и – освен това – поклоненията са групови, докато при мюсюлманите много често са индивидуални. Проблематизирането на ритуалните практики, мястото на вярата и поклонението за отделния вярващ и за общността като цяло намират своите количествени аргументи, представени в трета глава. Срещата на близки родственици и приятели – онова, с което се характеризира и съвременното поклонничество – придават, от една страна, известна светскост и дори фестивалност, но – от друга – не премахват ключовия елемент, предполагащ съществуването му – а именно – препотвърждаване на вярата, лоялност към семейната, родовата и религиозната общност.

Представените таблици със статистически проверени данни ясно и изключително детайлно илюстрират изследователските тези. Нещо повече, съдържащите се в тях резултати по различни класификатори дават възможност за извършване на бъдещи проучвания за мястото на религията – и по-специално на поклонничеството за общността и индивида – в

социологически, антропологически и културоложки план, което също е сред важните достойнства на работата.

2. Оценка на представените материали

Документите, отнасящи се до процедурата, дават основание да се заключи, че тя е издържана според всички приложими закони, правилници и разпоредби в Република България и в частност в ЮЗУ „Неофит Рилски“, където Мохаммад Фокара е зачислен на свободна докторантура. Авторефератът представя коректно съдържанието на работата, изведени са авторските приноси на работата и свързаните с темата публикации. Необходимо е да се конкретизира заглавието на трета глава, което в авторефера не е записано в пълнота.

Сред важните приноси – наред с вече посочените – е и това, че изследването е първото по рода си съпоставително проучване на поклоннически практики при евреи и мюсюлмани в Израел. Освен това, съпоставката между съвременност и традиция също е изключително плодотворна за бъдещи проучвания.

От направената справка се вижда, че изводите в работата са представени на няколко научни форума, за времето на докторантурата са осъществени и четири научни публикации по темата на дисертацията. Работата се характеризира с прецизно позоваване на приносите на цитираните автори и тяхното коректно графично обособяване в изложението. Независимо от сложната тема и специфичния културен код, обект на проучване, работата се отличава с добър език на изложението и достъпност на направените изводи.

3. Заключение

Като имам предвид всички достойнства на научното изследване, напълно убедено и категорично подкрепям присъждането на научната и образователната степен „Доктор“ на Мохаммад Фокара / Mohammad Foqara

за работата му „Традиции и практики, свързани с гробниците на праведните от гледна точка на юдаизма и исляма“ / *Traditions and practices around the tombs of the Just from the point of view of Judaism and Islam.*

15.08.2022

София

Рецензент:.....

Николай Папучиев

REVIEW

by Prof. Doctor of Science Nikolay Papuchiev, Sofia University St. Kliment
Ohridski

of dissertation work “Traditions and practices around the tombs of the Just from
the point of view of Judaism and Islam

for the acquisition of scientific and educational degree “Doctor”
scientific area *2.1 Philology*
scientific specialty *Folkloristics and Ethnology*

Ph.D. candidate: Mohammad Mosa Foqara

Scientific Supervisor: Prof. Milena Benovska

1. Scientific achievements of the dissertation work

The presented dissertation research consists of 3 main chapters, introductory and conclusion part. The total volume is 172 standard pages, through which, the presentation, in terms of volume and structure, complies with all formal requirements for such type of scientific text.

Right at the beginning of the presentation it should be mentioned, that the work is coherent and logically interconnected comprehensive research, based on the application of quantity and quality approaches for the performance of anthropological research. Many interviews and field observations were made by the researcher. Furthermore, the conclusions made are based on number of questionnaires filled by pilgrims, representing the two researched religions – Judaism and Islam, the data of which are conscientiously summarized. The above is important fact which provides additional contribution to the scientific authenticity of the analytic conclusions.

The methodology of the research and the research toolbox used are presented in great details in the introductory part of the dissertation. The main purpose of the work is to establish the attitudes of the pilgrims, going to pilgrimage – the measurement of personal motivation, considered in the context of collective religion and the holy places, organizing it. The quantitative data, already mentioned, are based on the answers of 600 respondents. The statistical information reveals that 53% of them are women, 81.5% of the respondents live in Israel, 12% of them have lived in Israel for more than 20 years, while 6% have resided in the country for a period, shorter than 20 years. The major part of the respondents are young people – more than 80% are within the age group between 17 and 35 years. Only 17.8% are at age above 35 years. The data are classified in other clusters as well – among which number of people living in the household of a respondent, religious and non-religious, Sephardim and Ashkenazim. The information is visually presented in diagrams, which is also complemented by the methodology of the questionnaire and its content, presented as an annex at the end of the presentation. The selection of the research tools as well as the complete methodology of the research is established extremely well, taking in consideration the volume of the collected quantitative data, the performed analyses over the materials, collected through quality methods and researcher's observations.

The first chapter of the work is entitled "**The tomb as a sacred place**". Its content is organized in smaller parts, where the problem for the *holy place* in religion is considered in anthropological context, with the purpose to clarify its functions for the believers. In relation to the above are the provided numerous references and analogies, related to the monotheistic world religions as well as the clarification of concepts, key to the work, related to holiness in general. From the tombs of deceased ancestors to the tombs of saints or deeply and massively worshiped religious leaders, the place, where the body is placed, or is believed to be placed, turns into key place of the collective faith and the adjacent land area, organized in consideration of the tomb. Together with the important

anthropological analysis in that part of the work, numerous historical and archaeological data, related to the development of religious doctrines and their attitude towards death as well as with the transmission of symbols of various symbolic systems are presented. In such a manner, the formation of the attitude of the community towards the remembrance of its path, election and concepts of holiness are presented in historical perspective. The presentation of the specifics of the holy places for the Jews in distinction to the cult centers for worship of Christian saints or Muslims' holy places can be pointed out as a contribution by this part of the work. It is also worth mentioning that the additional information and the presentation of rich bibliographical references in relation to the subject would provide better argumentation to that part of the observations. But in consideration of the purpose of the research, the precise summarization of the subject, related to truth, righteous life and justice for Jews and Muslims should be underlined. Such virtues, which the believer must establish in himself are fundamental to his closeness to the Lord. Due to that fact, the sacralization of deceased leaders is suggested namely because they were in possession of the above mentioned qualities while they were alive, which made them exceptional for the community and strengthens the faith in their status of elected by the Lord and their integrity. Justice is the man characteristic of the Lord and He is the last and final judge of the human deeds. Human also must strive to be righteous in his life on Earth among the other people, which includes imposition of punishment for transgressions against Faith and humans.

The second chapter of the work "*Rituals of the tombs of the Just in Judaism and Islam*" is related to the presentation and analysis of individual rituals, performed by the believers of the two religions. This is the part of the work, containing the main center of the dissertation and represents its conceptual core. The phenomenon of pilgrimage, related to holy places for one or other confessions, formed through the centuries is the focus of the research. The theoretical presentation correspond to foundational anthropological research works on pilgrimage. Among the merits of the work is the fact that these works

are not just listed and cited, but are presented in an analytical ideological mode, suggested by the leading thesis of the work. The circumstance, which reveals the depth of research capabilities of Mohammad Foqara, as a result of which one more critical contribution of the work is realized is the consideration of the pilgrimage as element of worship in various cultural communities and confessional groups. Projected towards the researched matter, the tombs of the righteous ones have their specifics, in relation to the pilgrimage practices, which are fully presented in the work. First of all, completely in the tradition of Durkheim's analyses, the matter is related to establishment and strengthening of community relations. The conclusion that the motivation of mass visits of such type of tombs are in unambiguous correspondence to the ones, which suggest the visits to family tombs and graves is of great importance. Next is the wish to establish connection with the spiritual world – through prayers to Lord for help and support. The analysis of the relation between the family-ancestral memory the worship of the sacred is important component in the analytical and research work, because it represents key components of the community concept of sacralization of space, on one hand, and the complimentary symbolic charge of the family relations, on the other. This conceptual base is developed in the first chapter of the presentation and is completely analyzed in the second and third part of the work.

The resemblances and differences, observed in the pilgrimage of the two confession communities are presented in details and in a correct manner. Within the ritual, the Jews, who visit the tombs of figures, idealized by them, the holy remains of whom are peculiar presentation of the Lord's spirit, sing songs, write poems, pray, light candles, write requests and wished on pieces of paper and leave them within the tomb. In this part of the work, even briefly, the tension between the believers and non-believers are mentioned, as far as this type of pilgrimage has its spiritual means maybe these are practices, which are not approved by the Lord. In this part are described the holy places, as per their method of appearance (in individual historical period) on the bases of various beliefs and various practices (15 in number), performed by the pilgrims (pages 60-63).

On the other hand, the Muslims, within the pilgrimage rituals and processions, which are very similar to the ones of the Jews (page 75 and following), but at the same time, they are complicated in a significant manner. As a factor, contributing to that, are the various religious tension in the interpretation of matters of the Faith, pagan heritage, as well as the heritage of Christianity and Judaism, various historical events, which have affected the formation of the religious concepts for the world and universe. Subject to cult and pilgrimage are historical individuals, biblical characters and characters of the Koran. Synchronized with the practices, performed by the Jews are presented 11 practices, performed by the Muslims at their holy places during individual or group pilgrimage.

Another important marker of the work should be pointed out. It is about the usage of terms, including religious one, which the PhD candidate is conscientiously presenting, without trying to translated the in theoretical constructions, foreign to their usage. On the contrary, their “translation” is performed by description with providing a reference to their place in the specific ritualistic context, which demonstrates the full respect to the people for whom such pilgrimage is important

Most of the observations, presented in second chapter, continue in chapter three: **”Contemporary worship and related pilgrimage practices related to the tombs of the Just among Jews and Muslims in Israel : field observation and research findings”**. But in this part, the theoretical observations, made in the previous chapters, are complemented and illustrated by the field studies, performed by Mohammad Foqara. The results of the questionnaires and the field notes of the PhD candidate show that the Jews are visiting the places of worship more frequently than the Muslims and, furthermore, the pilgrimages are made in groups, while the Muslims, very frequently, practice individual pilgrimages. The problematisation of ritual practices, the place of Faith and pilgrimage for the individual believer and for the general community find their quantitative arguments, presented in the third chapter. The meeting of close relatives and

friends, the fact, characterizing the modern pilgrimage, provide, on one hand a level of worldliness and even festivity, but, on the other, they do not remove the key element, required for the existence of the pilgrimage, and namely, the reconfirmation of the Faith, loyalty to family, ancestral and religious community.

The provided tables, containing statistically justified data, clearly and in great details illustrate the theses of the research, Even more, the results contain in them, on the grounds of various classifiers, provided the opportunity for the performance of future studies of the place of religion, and more specifically of the pilgrimage for the community and individual, in sociological, anthropological and culturological plane, which is also one of the merits of the works.

2. Evaluation of the materials presented

The documents, related to the procedure, provide the grounds for the conclusion that it meets all requirements of the applicable laws, rules and regulations in Republic of Bulgaria, and in particular the requirements of Southwestern University “Neofit Rilski”, where Mohammad Foqara is enrolled as free PhD student. The abstract presents correctly the contents of the work, the contributions of various authors to the work and the publications, related to the subject are listed. It is required to specify the title of third chapter, which is not written in full in the abstract.

Among the important contributions, together with the ones, that are already mentioned above, is the fact, that the research is first of its kind in relation to comparison of pilgrimage practices for Jews and Muslims in Israel. Furthermore, the comparison between modern times and the traditions is also very advantageous for future researches.

The reference shows, that the conclusions of the work are presented at several scientific forums and during the time of the PhD studies, the student has made four scientific publications in relation to the subject. The work is characterized by precise reference of the contributions of the cited authors and their correct graphical differentiation in the presentation. Despite of the complex

subject and specific cultural code, subject to the research, the work is distinguished with good language of the presentation and suitability of the conclusions.

3. Conclusion

Considering all of the merits of the scientific research, I provide my full and categorical support to the provision of the scientific and educational degree of “Doctor” to Mohammad Foqara for his work “Traditions and practices around the tombs of the Just from the point of view of Judaism and Islam”.

15.08.2022

Sofia

Reviewer:.....

Nikolay Papuchiev